

D E GOEDMENS, DE BOVENMENS EN HET IRONISCH FRAMEN

WAAROM HET MODERNE DEBAT VAAK ZO INGEWIKKELD IS

Een paar jaar geleden was de wereld nog overzichtelijk: goedmensen waren slecht. “Hun moraliserende vingertje blijft verschrikkelijk”, schreef de columniste Fatihya Abdi in 2012 in de Amsterdamse universiteitskrant *Folia*. In 2011 had de Nederlandse schrijver en PVV-Kamerlid Martin Bosma in zijn boek *De schijn-élite van de valsemunters* al flink uitgehaald naar de “hoogopgeleide, genuanceerde, idealistische, kosmopolitische *goedmens*”, en ook elders in Nederland en Vlaanderen was het mopperen op deze verdorven figuur niet van de lucht.

Goedmens is een leenvertaling van het Duitse *Gutmensch*, dat overigens in onze taal ook regelmatig gebruikt wordt, en waarvan de herkomst op zijn beurt niet helemaal duidelijk is. Het doet een beetje denken aan de smalende manier waarop Friedrich Nietzsche over *gute Menschen* sprak – als mensen die zich hadden onderworpen aan de laffe christelijke moraal van het toekeren van je andere wang, en zo niet durfden te streven naar het grootse. Ook in het Nederlandse gebruik klonk iets dergelijks smalends: *goedmensen* zijn niet goed omdat ze zo’n nobele inborst hebben, maar omdat ze bang zijn – bang om de waarheid te zeggen, bang om die waarheid zelfs in te zien en bang voor de sociale druk van de medegoedmens.

Voor Nietzsche stond daar iemand tegenover: de *bovenmens* of, met een beladener Duitse term, de *Übermensch*, die de filosoof Hans Schnitzler in 2011 in een essay over de goedmens en de bovenmens karakteriseerde als “een aristocraat, een heerser, een-tje die zelf waarden scheidt, een roofdier met een sterk, nietsontziend karakter, voor-naam en afstandelijk, maar bovenal: vrij van rancune”.

Schnitzler veronderstelde dat de moderne gebruikers van het woord *goedmens*

MARC VAN OOSTENDORP

werd in 1967 geboren in Rotterdam. Studeerde taalkunde in Leiden en Tilburg. Promoveerde in 1995 aan de Universiteit van Tilburg. Is als senior-onderzoeker verbonden aan het Meertens Instituut in Amsterdam. Publiceert in *Onze Taal* en tal van andere bladen over taal en taalkunde, verzorgt de gratis

e-mailnieuwsbrief *Taalpost*, heeft een wekelijkse rubriek over taal op Radio Noord-Holland en schrijft bijna dagelijks op *Neder-L*, het elektronische tijdschrift voor neerlandistiek.

Adres: www.vanoostendorp.nl.

---

zich weldra zouden gaan opwerpen als de nieuwe aristocratie. Vooralsnog hebben de *goedmens*-zeggers er weinig blijk van gegeven zich inderdaad heersers te tonen die vrij zijn van rancune. Hun term verwijst misschien vagelijk naar een nietzscheaans gevoel, maar je hoeft niet erg uitgebreid onderzoek te doen om tot de conclusie te komen dat de meesten van hen niet ver gevorderd zijn in *Also sprach Zarathustra*.

FRAMING EN IRONIE

Inmiddels is er een nieuwe betekenislaag toegevoegd. Het woord *goedmens* wordt nu door sommigen als een geuzennaam gebruikt – zoals (bijvoorbeeld) Haro Kraak in december 2015 stelde in *de Volkskrant*. Opmerkelijk daarbij is dat een geuzennaam oorspronkelijk een naam was die iets negatiefs aanduidde: een *gueux* was een bedelaar, maar de geuzen trokken zich niets van die negatieve connotaties aan en vormden de betekenis om tot iets wat gunstig was. Dat is een vorm van ironie: je draait de betekenis 180 graden.

In het geval van *goedmens* heeft het woord oorspronkelijk niet meteen evidente negatieve connotaties. Het werd door de oorspronkelijke gebruikers al vooral ironisch bedoeld: die mensen vinden zich reuze goed, maar ondertussen zitten ze helemaal verkeerd. Door zo'n ironische naam als "geuzennaam" te gebruiken, is de oorspronkelijke betekenis 360 graden gedraaid. We zijn weer terug bij af.

Dat is, geloof ik, een van de kernproblemen van het moderne debat in een notendop. Allerlei partijen proberen de discussie te kleuren door woorden een eigen interpretatie te geven en op een ironische manier te draaien. Allerlei technieken om het

debat naar je eigen hand te zetten zijn de afgelopen twintig jaar gemeengoed geworden en daarmee, en door de eigenaardige manier waarop het internet werkt, eigenlijk dolgedraaid.

Twee van die technieken wil ik in wat meer detail bespreken: *framing* en *ironie*. Ze zijn allebei oud, maar ze zijn op verschillende manieren op een nieuwe manier de discussie binnengekomen – *framing* uit een Amerikaanse stroming in de sociale wetenschappen, *ironie* uit de Europese literaire traditie. Samen zorgen ze ervoor dat moderne debatten al heel snel uiterst ingewikkeld worden.

YES, WE CAN!

Allereerst de framing. Dat is een begrip uit de Amerikaanse sociale wetenschap dat vooral bekend werd door het werk van de taalwetenschapper George Lakoff in de eerste jaren van deze eeuw. Lakoff constateerde dat de Republikeinen – die op dat moment de president leverden en in zowel het parlement als de senaat een meerderheid hadden – het publieke debat vrijwel geheel domineerden: zij bepaalden op welke manier er over welke onderwerpen gesproken werd. Volgens hem kwam dat doordat ze met hun taal een wereldbeeld op wisten te leggen.

De regering-Bush had bij zijn aantreden bijvoorbeeld sterk ingezet op “verlichting van de belastingdruk” (*tax relief*). De metafoor van *druk* en *verlichting* riep volgens Lakoff een heel complex aan beelden op. Dat van de arme mensen die zuchten onder de druk. Dat van de held die hun kwam verlichten. (Dat het Nederlandse woord voor *tax*, “belasting”, ook op die metafoor van “last” gebaseerd is, zullen weinig mensen beseffen als ze dat woord gebruiken. *Belastingdruk* is een metaforisch pleonasme.)

Het gevolg van een dergelijk frame is dat het de discussie in een bepaald licht zet, waardoor het tegenstanders moeilijk wordt gemaakt hun standpunt op een redelijke manier over het voetlicht te brengen. Wie kan er nu tegen de verlichting van druk zijn? Wie er voor is om de belastingen op het huidige niveau te houden, schildert zich daarmee al snel als een slechterik af, iemand die het arme volk onder de druk wil laten blijven zuchten.

Je loopt bij een frame dus in een intellectuele muizenval. De tegenstander gebruikt als stukje kaas een term die aantrekkelijk en plausibel klinkt. Maar zodra je hem overneemt, merk je dat de val achter je dichtklapt: je zit in een discussie die je niet meer kunt winnen.

Lakoff stelde dat conservatief Amerika sinds de jaren zeventig bewust in framing had geïnvesteerd, en vond dat linkse politici zich ook meer en bewuster van frames moesten bedienen. Een land kon je bijvoorbeeld bij wijze van links frame ook zien als een grote countryclub, waarvoor je nu eenmaal contributie moest betalen om gebruik te maken van het zwembad en alle andere prachtige voorzieningen. Wanneer het zou

lukken dat frame door te zetten, zou het gesprek veel meer gaan over alle prachtigs dat je kon doen met de contributie die de leden best konden betalen.

Lakoff kreeg in de jaren erna een adviserende rol bij de Democratische partij. In 2008 won zoals bekend een Democratische kandidaat, Barack Obama, de presidentsverkiezingen. Hij was misschien niet rechtstreeks door Lakoff geadviseerd, maar had wel duidelijk voldoende retorisch talent om eigen frames te kunnen opzetten. Zijn fameuze slogan *Yes, we can!* suggereerde al meteen dat zijn tegenstanders zich uit bangigheid bleven verzetten tegen de noodzakelijke veranderingen, ook al liet de toekomstige president grotendeels in het midden waaruit die veranderingen dan zouden bestaan.

COGNITIEF NOODZAKELIJK

Ook in Europa, en zeker in de Lage Landen, sloegen de ideeën van Lakoff aan. Het leidde er nergens toe dat linkse partijen voortaan begonnen te spreken over contributie voor de countryclub, maar de laatste vijftien jaar wordt er, geloof ik, in allerlei debatten meer, explicieter en nadrukkelijker “geframed”. Tegelijkertijd zijn mensen veel meer gespitst op elkaars frames.

Je ziet dat in het debat rondom de stroom mensen die sinds 2015 vanuit verschillende gebieden, meestal via de Middellandse Zee, naar Europa komt. Niet alleen gebruiken links en rechts daar bewust en onbewust verschillende namen voor (“vluchtelingen”, “gelukszoekers”), maar ook rondom het debat zijn allerlei framende kreten opgedoken – van *wir schaffen das* tot en met “bezorgde burgers”.

Beide zijn uitstekende voorbeelden van de intellectuele muizenvaltechniek die framing is: er valt weinig in te brengen tegen de optimistische wens om het allemaal eens even te regelen en men kan ook moeilijk bezwaar maken tegen burgers die hun zorgen uiten. Tot je beseft dat het in het huidige klimaat onmogelijk is om een voorstander te zijn van beide, dat je je alleen in de ene muizenval vastgeklemd kunt zitten óf in de andere.

Tegelijkertijd wordt framing door de tegenstander vaak vrijwel onmiddellijk als zodanig ontmaskerd. Zodra dit gebeurt, werkt de framing eigenlijk niet meer – de muizenval kan pas dichtklappen wanneer de tegenstander alleen het stukje kaas ziet liggen en niet de ijzerdraadconstructie.

Opvallend was dat al vrij snel in het vluchtelingendebat sommigen die voor een streng toelatingsbeleid waren vrij consequent aanhalingstekens begonnen te plaatsen rond het woord “vluchtelingen” (“De ‘vluchtelingen’ zorgen alleen maar voor problemen”), waarmee ze dus afstand van die benaming namen als een frame: volgens hen betrof het hier in meerderheid geen mensen die op de vlucht waren voor oorlogsleed en andere ellende, maar *terroristen of gelukszoekers*.

Ook die laatste woorden verdienen aanhalingstekens, want ook zij zijn natuurlijk frames, zij het weer in een andere richting. De Leidse hoogleraar journalistiek en nieuwe media Jaap de Jong heeft erop gewezen dat framing cognitief *noodzakelijk* is. De wereld is zo vreselijk complex dat je haar geen recht kan doen met een enkel woord.

Neem de recente gebeurtenissen: er zijn over de hele wereld grote problemen, er komen mensen de grenzen over met de kennelijke bedoeling zich hier te vestigen. Hoe moet je zulke mensen aanduiden als je niets over hen weet? En wanneer weet je genoeg over hen om een adequate benaming te gebruiken? Stel dat iemand uit Syrië is gevlucht omdat zijn huis in brand is gestoken, maar tegelijkertijd een opvliegend karakter heeft en bovendien hoopt in Europa enorm rijk te worden – wat is dan de juiste benaming? Het is een kwestie van perspectief; en een gesprek is niet mogelijk zonder perspectief. Om het gesprek enigszins gaande te houden, om het niet voortdurend te laten uitdijen in allerlei nuances, is vereenvoudiging nodig. En vereenvoudiging werkt alleen met een zeker frame.

DOODGEZWEGEN

Het is de makkelijkste manier om andere mensen tot jouw standpunt over te halen. Het is daarnaast vermoedelijk de enige manier waarop onze hersenen de wereld enigszins aankunnen: haar niet werkelijk van alle kanten bezien, maar slechts van één. Maar het leidt er ook toe dat discussie als je niet uitkijkt zinloos wordt: laat iemand over *vluchtelingen* praten met iemand die alleen *verkapte IS-strijders* ziet en er botsen twee werelden op elkaar. Zo'n gesprek kan bijna per definitie nergens meer heen leiden. Een duidelijk voorbeeld waren de discussies over de gebeurtenissen bij het station van Keulen in de oudjaarsnacht tussen 2015 en 2016. Iedereen is het erover eens dat een groep mannen toen vele vrouwen heeft lastiggevalen. Wat waren dat voor mannen? Eerst was er verontwaardiging omdat de autoriteiten net hadden gedaan alsof er niets aan de hand was terwijl het evident het werk was van vluchtelingen (of eigenlijk “vluchtelingen”). Toen was er verontwaardiging omdat de autoriteiten in dit frame meegingen en beweerden dat de mannen overwegend “vluchtelingen” waren. Het einde van het liedje was dat iedereen verontwaardigd was over de leugenachtigheid van de tegenpartij. Wie op Twitter kijkt, kan over letterlijk ieder nieuwsfeit wel iemand vinden die verontwaardigd meldt dat het desbetreffende feit wordt “doodgezwegen”.

KOPVODDENTAKS

De cocktail wordt nog verder vertroebeld door een flinke scheut ironie: heel veel deelnemers aan maatschappelijke discussies maken gebruik van een terminologie die hun eigen standpunt op losse schroeven zet. Om een eenvoudig voorbeeld te nemen: op verschillende momenten in Nederlandse discussies over al dan niet vermeende pro-

blemen rond asielzoekerscentra merkten mannelijke discussianten over hun vrouwelijke tegenstanders op dat “daar een piemel in moet”.

Van belang is daarbij het gebruik van het woord *piemel* als beschrijving van het mannelijk lid. Naar mijn taalgevoel is dit eigenlijk een nogal kinderachtig woord; er zijn veel grovere termen voorhanden om hetzelfde anatomische detail te beschrijven, en men zou eigenlijk verwachten dat iemand die een ander wil beledigen eerder naar een van die woorden zou grijpen.

Dat de piemelschreeuwers dit niet doen, betekent dat ze afstand bewaren tot hun belediging: ze nemen die niet helemaal voor hun eigen rekening, maar citeren als het ware een ander, kinderachtiger, iemand. En daarmee bedrijven ze dus een vorm van ironie, want dat is immers een manier om dingen te zeggen zonder er zijn handtekening onder te willen zetten.

In de Nederlandse letteren is een dergelijke vorm van ironie bekend geworden door de schrijver Gerard Reve, die herhaalde malen racistische en andere uitlatingen deed onder de vlag van de ironie. Zijn collega Harry Mulisch maakte bezwaar tegen deze manier van doen in een beroemd essay *Het ironische van de ironie*. Wanneer iemand onder het mom van ironie zaken zegt die tegen de haren instrijken, kun je die persoon daar niet op aanspreken.

Er is al verschillende malen op gewezen dat vooral rechts georiënteerde weblogs en politici een reviaans idee van ironie hebben overgenomen en verder doorgevoerd. In Nederland is het weblog GeenStijl er een voorbeeld van, alsmede het PVV-Kamerlid Martin Bosma, het “intellectuele geweten” van Geert Wilders, een verklaard liefhebber van Reve en vermoedelijk de auteur van ironische zinswendingen als *linksmens* en *kopvoddentaks*, een belasting (!) op het dragen van hoofddoeken. (We kwamen hem hier ook al tegen als een van de gebruikers van de zinsnede *goedmens*.)

De voordelen van ironie voor de ironicus in het debat zijn al gekend sinds Socrates: doordat je zelf geen eenduidig standpunt inneemt, ben je voor je tegenstander moeilijk te vangen, terwijl jij wel kunt schieten op zijn meningen. Bovendien heb je ook nog eens de lachers op de hand, terwijl je je tegenstander te kijk kunt zetten als een zuurpruim.

Nu heeft Wilders zelf op het eerste gezicht weinig van een ironicus. Anders dan bijvoorbeeld Bart De Wever valt hij zelden op een kwinkslag te betrappen. Tegelijkertijd beweren stemmers op Wilders al jarenlang dat ze vooral op hem stemmen om “een signaal te laten horen”, maar dat ze hem eigenlijk “te ver vinden gaan”, terwijl de politicus zelf ook weinig aanstalten maakt om de aangekondigde voornemens op enigerlei wijze te verwerkelijken, door bijvoorbeeld andere partijen te bewegen om maatregelen te treffen tegen de door hem verbaal zo intens beleden problematiek van de oprukkende islam. Voor zover bekend is er bijvoorbeeld geen lobby geweest om een voor andere partijen ook aanvaardbare vorm van kopvoddentaks in te voeren.

OPWARMING VAN DE AARDE

Ik heb, met andere woorden, de indruk dat de politieke beweringen gedaan worden met een ander motief dan om ze te verwerklijken, zoals ik ook bij de afgelopen voorrondes voor de Amerikaanse verkiezingen bij minstens enkele kandidaten het idee had dat sommige zaken niet werden gezegd omdat de kandidaat ze meende of omdat hij zijn publiek ervan wilde overtuigen dat hij ze meende, en dat het publiek niet juichte omdat ze het eens waren met het te berde gebrachte, maar om een andere reden.

Je zou kunnen zeggen dat het was omdat ze vooral de *vorm* interessant vinden. Dat is geen literaire vorm, zoals bij Reve, maar het is dezelfde ironische ironie.

In combinatie met framing krijgt die ironie nog een extra lading. Framing en ironie zetten allebei de werkelijkheid op losse schroeven: framing doet dat door er een bepaalde draai aan te geven en ironie door afstand te creëren tussen de mening die wordt geuit en degene die de mening uit. De combinatie van de twee impliceert dat je geheel en al vrij bent in wat je verkondigt: het hoeft niet zo ingewikkeld te zijn als de werkelijkheid en je hoeft er ook niet zelf in te geloven.

Dat betekent dat je dingen kunt zeggen enkel en alleen om effect te bereiken. De Amerikaanse presidentskandidaat Donald Trump leverde daar de afgelopen jaren enkele treffende staaltjes van, als hij zaken beweerde als “het begrip ‘opwarming van de aarde’ is uitgevonden door de Chinezen om de Amerikaanse economie te verzwakken”, of “Mijn Twitter is zo sterk dat ik mijn vijanden de waarheid kan laten zeggen”. Traditionele retorische analyses schieten te kort bij het begrijpen van het relatieve succes van zulke uitspraken; ik denk in ieder geval dat we er niet komen door te veronderstellen dat het hier een poging betreft om iemand te overtuigen, of in ieder geval niet met de inhoud van het gezegde.

Het betekent dat het publieke, of in ieder geval het politieke debat, wordt tot een vormenspel. In zo’n spel is natuurlijk geen plaats voor goedmensen. Er is dan alleen nog ruimte voor strijd zonder regels, voor roofdieren, voor heersers die hun eigen waarden scheppen: voor bovenmensen met rancune.
